

σεις, τὰ — συντηρητικά — συμφέροντα τῆς ὑπαλληλίας ἐνδέχεται νὰ ὑπαγορεύουν ἀμυντική ἢ ἀκόμη καὶ ὀπισθοχωρητική πολιτική, ἐνῶ ἐκεῖνα τῆς ἐργατικῆς τάξης θὰ ἀπαιτοῦσαν πολιτική γενναία καὶ ἐπιθετική, ἢ δὲν ἀποκλείεται πάλι νὰ συμβεῖ καὶ τὸ ἀντίστροφο, πράγμα ὡστόσο πολὺ σπανιότερο. Ἐναλλοίωτος κοινωνικός νόμος εἶναι ὅτι κάθε ἀπότοκο τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας ὄργανο τοῦ συνόλου, εὐθύς μόλις ἐδραιωθεῖ, ἀποκτᾷ ἴδια συμφέροντα, συμφέροντα αὐτοφυῆ καὶ αὐτοτελῆ. Ὅμως ἡ ὑπαρξὴ ἰδίων συμφερόντων μέσα στὸ σύνολο συνεπάγεται προστριβὲς καὶ ἀντιθέσεις πρὸς τὸ γενικὸ συμφέρον. Καὶ ἀκόμα παραπέρα: κοινωνικὰ στρώματα, τὰ ὁποῖα διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ τους λειτουργία, συσπειρώνονται καὶ συγκροτοῦν ὄργανα ποὺ ἐκπροσωποῦν τὰ δικά τους συμφέροντα.⁴⁶

Τὸ θεώρημα περὶ τῆς ἀναγκαίας διαδοχῆς ἐνὸς κυρίαρχου στρώματος ἀπὸ ἓνα ἄλλο καθὼς καὶ ὁ παρεπόμενος νόμος τῆς ὀλιγαρχίας ὡς τῆς προδιαγεγραμμένης μορφῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων μέσα σὲ εὐρύτερες συνομαδώσεις ποσῶς δὲν ἐκμηδενίζει τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό, οὔτε καὶ τὸν ὑποκαθιστᾷ, ἀλλὰ τὸν συμπληρώνει ἀπλῶς. Δὲν ὑφίσταται ἀντίφαση μεταξὺ τῆς θεωρίας ποὺ ἀντικρύζει τὴν ἱστορία ὡς ἀδιάλειπτη ἐπαλληλία ταξικῶν ἀγῶνων, καὶ ἐκείνης ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ταξικοὶ ἀγῶνες πάντοτε ἀπολήγουν στὴ δημιουργία μιᾶς νέας ὀλιγαρχίας, ἢ ὁποῖα καὶ συγχωνεύεται μὲ τὴν παλαιά. Ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς τάξης εἶναι ἀπροσμάχητη ἀπὸ μαρξιστικὴ σκοπιά. Γιατὶ ἡ πολιτικὴ τάξη εἶναι ἡ ἐκάστοτε συνιστώσα τῶν δυνάμεων ποὺ πασχίζουν κάθε φορὰ νὰ ἐκφραστοῦν στοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας, πράγμα νοούμενο ἀσφαλῶς ὑπὸ πρίσμα ποιητικό, ὄχι ποσοτικό.⁴⁷

Ἡ πολιτικὴ τάξη διαθέτει ἀναμφίβολα μιὰν ἐξαιρετικὰ λεπτὴ αἴσθησις προκειμένου γιὰ δυνατότητες καὶ τρόπους αὐτοά-

46. Πρβλ. παραπάνω σσ. 242 κ.εξ. τοῦ παρόντος τόμου.

47. Δὲν λείπουν οἱ σοσιαλιστὲς ποὺ συμμερίζονται τὴν παραπάνω ἀντίληψη: μνημονεύουμε ἐδῶ τὸν Gustaf F. Stefen, μέλος τῆς σουηδικῆς ἄνω βουλῆς, ὁ ὁποῖος προεῖπε ἤδη τὸ 1911 ὅτι θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ὑπάρχουν ἡγέτες καὶ ποδηγετούμενοι ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν νίκη τοῦ σοσιαλισμοῦ (Stefen, *Die Demokratie in England*, Jena 1911, σ. 59).

μνας. Ἐναπτύσσει τόσο τεράστια δύναμη ἔλξης καὶ ἀπορροφητικὴ ἱκανότητα, ὥστε σπάνια μόνο ἀποτυγχάνει στὸ τέλος, ἀκόμη καὶ ἐναντία στοὺς σκληρότερους καὶ συνεπέστερους ἀντιπάλους τῆς. Ἡ ἱστορία μοιάζει πράγματι νὰ μᾶς διδάσκει ὅτι κανένα λαϊκὸ κίνημα, ὅσοδήποτε δυναμικὸ καὶ ἐνεργητικὸ, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιφέρει στὴν κοινωνικὴ δομὴ τῆς πολιτισμένης ἀνθρωπότητας μόνιμες καὶ ὀργανικὲς ἀλλαγές, καθότι τὰ ἐξοχότερα στοιχεῖα τοῦ ἴδιου τοῦ λαϊκοῦ κινήματος, ὅσα ἀρχικὰ τὸ ὀδηγοῦσαν καὶ τὸ παρωθοῦσαν, ξεκόβουν ἔπειτα βαθμηδὸν ἀπὸ τίς μάζες, γιὰ νὰ ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ τὴν «πολιτικὴν τάξην», τὴν ὁποῖα ἀνανεώνουν στὸ διηλεκτὸς, κομίζοντάς τῆς μὲν λίγες ἴσως «νέες ἰδέες», ἀλλὰ ἄφθονη δημιουργικότητα καὶ πρακτικὴ νοημοσύνη. Δικαίως λοιπὸν ἀναρωτιέται ὁ Bergeret ἀπὸ ποῦ θὰ πορίζονταν οἱ ἀστικὲς κυβερνήσεις τοὺς ὑπουργοὺς των, ἂν ἀποφάσιζαν κάποτε νὰ ἐκτελέσουν τοὺς ἡγέτες τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων.⁴⁸ Ὡς ἐκ τούτου, θὰ ἦταν μὲν δυνατόν νὰ ἐπικρατήσουν οἱ σοσιαλιστὲς, ὄχι ὅμως καὶ ὁ σοσιαλισμὸς, ὁ ὁποῖος σβῆνει τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ὅπου ἐπικρατοῦν οἱ ὑπέρμαχοί του. Εὐλόγη μπιάνουμε λοιπὸν στὸν πειρασμὸ νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ πράγμα κομμικοτραγικὸ: ἐπιστρατεύοντας ὅλες τὸς δυνάμεις, οἱ μάζες ἀρκοῦνται νὰ ἀλλάξουν κυρίους. Οἱ ἐργάτες ἔχουν ἀπλῶς τὴν τιμὴ «νὰ συμμετάσχουν στὴ στρατολόγησι κυβερνητικῶν στελεχῶν».⁴⁹ Μικρὸ τὸ ἐπίτευγμα, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὸ ψυχολογικὸ φαινόμενο ὅτι σὲ λίγα μόλις χρόνια ἡγεσίας ἀκόμη καὶ ὁ πιὸ καλοπροαίρετος ἰδεαλιστὴς ἀναπτύσσει ὅλες τίς ἰδιότητες ὅσες χαρακτηρίζουν τοὺς ἡγέτες ἐν γένει.⁵⁰ Στὴ Γαλλία, τὴν κλασσικὴ χώρα τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν καὶ πειραμάτων, ἡ ἀπαισιοδοξία τούτη ἔχει ριζοβολήσει στερρότατα ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ.⁵¹ Σὲ ἐργατικὸς κύκλους γεννήθηκε ἡ παροιμία: «Homme élu, homme foutu» [σὲ παράφρα-

48. Bergeret (Ettore Marroni), «Le idee del mio amico, il forcaiolo», *Stampa* (27 Ὀκτ. 1909).

49. Félicien Challaye, *Syndicalisme révolutionnaire et syndicalisme réformiste*, Paris 1909, σ. 16.

50. Πρβλ. παραπάνω μέρος Γ', κεφ. I, σσ. 293-304 καθὼς καὶ σ. 324.

51. Ἡ ἀπογοήτευσις τῶν Γάλλων ἀπὸ τὴ δημοκρατία ἀνάγεται ὡς καὶ

ση: ὅσοι ἐκλέγονται ἄρχοντες ἐξαχρειώνονται]. Ἀπὸ ἱστορική σκοπιά, οἱ ἀντιρομαντικοὶ εἶχαν ἀπόλυτο δίκιο ὅταν συνόψιζαν ἤδη γύρω στὰ 1833 τὸν σκεπτικισμό τοῦτο στὴν ἀκόλουθη κυστική σάτιρα: «Τὶ εἶναι ἐπανάσταση; Κάποιοι ρίχνουν τουφεκιές καταμεσῆς τοῦ δρόμου, σπάζοντας ἔτσι πολλὰ παράθυρα. Κανείς δὲν ὠφελεῖται παρὰ μόνο οἱ τζαμάδες. Ὁ ἄνεμος παίρνει τὸν καπνὸ. Ὅσοι μένουν ψηλὰ σπρώχνουν τοὺς ἄλλους πρὸς τὰ κάτω... Πολλὸς κόπος γιὰ νὰ ξηλωθοῦν τόσα ὠραῖα λιθόστρωτα ποὺ δὲν φταίγανε τίποτα». ⁵² Στὴ *Madame Angot* πάλι λέγεται: «Ἀσφαλῶς δὲν ἀξίζει τὸν κόπο ν' ἀλλάξουμε κυβέρνηση!» Ἡ ἐκβαση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, καθὼς ἄλλωστε καὶ τῆς πολιτικῆς, ὅπως τὴν ἐκφράζει μιὰ ἰταλικὴ παροιμιώδης ἐκφραση, δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὅτι «cambia il maestro di capella, ma la musica e sempre quella», μὲ τὴν ἀντικατάσταση δηλαδὴ τοῦ ἀρχιμουσικοῦ δὲν ἀλλάζει σὲ τίποτε ἡ μουσική.

III. ΤΕΛΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Ἰπὸ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ἔθρου, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἀληθινὴ δημοκρατία, οὔτε καὶ θὰ ὑπάρξει ποτέ. Ἀντίκειται στὴ φυσικὴ τάξη τῶν πραγμάτων νὰ κυβερνᾷ ἡ πλειοψηφία καὶ νὰ κυβερνᾶται ἡ μειοψηφία.

J.J. ROUSSEAU, *Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιον*

Ἡ ἡγεσία ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο φαινόμενο κάθε μορφῆς κοινωνικοῦ βίου. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἀνήκει στὴν δικαιοδοσία τῆς ἐπιστήμης, νὰ ἐξετάσει ἂν εἶναι ἐπιζήμια ἢ ἐπιζήμια καὶ ἂν

στὴ μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ 1789. Ὁ Guizot σημείωσε ὅτι τὸ φρικτὸ τοῦτο πείραμα στάθηκε ἀρκετὸ «γιὰ ν' ἀποθαρρύνει διὰ παντὸς τὸν κόσμο ἀπὸ τὴν ἀναζήτησι τῆς ἐλευθερίας καὶ νὰ ξεράνει ἴσαμε τὴν πηγὴ τοὺς τίς εὐγενέστερες ἐλπίδες τοῦ ἀνθρώπινου γένους» (F. Guizot, *Du gouvernement de la France*, σ. 165).

52. Theophile Gautier, *Les Jeunes-France*, Paris 1878, σ. 15.

ὑπερτερεῖ τὸ ὄφελος ἢ ἡ ζημία. Ἐξάπαντος ὅμως ἔχει τόσο ἐπιστημονικὴ ὅσο καὶ πρακτικὴ ἀξία τὸ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς ἡγεσίας δὲν συμβιβάζεται μὲ τίς κυριότερες ἀρχές τῆς δημοκρατίας. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ νόμος περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας τῆς ὀλιγαρχίας ἀρχικὰ ἐδράζεται ἀπλῶς σὲ μιὰ σειρά ἐμπειρικῶν δεδομένων. Ὅπως ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι νόμοι τῆς ἐπιστήμης, θὰ πρέπει νὰ συναχθεῖ καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Γιὰ νὰ τοῦ ἀφαιρέσουμε ὅμως τὸν κυρίως περιγραφικὸ χαρακτήρα του καὶ νὰ τοῦ προσδώσουμε ἀναλυτικὴ ἐξηγητικὴ δύναμη, ἢ ὅποια μόνη καθιστᾷ τὸ θεώρημα νόμο, δὲν ἀπαιτεῖται ἀπλῶς νὰ ταξινομήσουμε τὰ ἐμπειρικῶς διαπιστώσιμα φαινόμενα ὑπὸ ἐνιαῖο πρίσμα, ἀλλὰ πρὸ πάντων νὰ ἰσχυροποιήσουμε καὶ τὰ γενεσιουργὰ αἰτιά τους. Αὐτὸς ἦταν ὁ σκοπὸς τῆς ἔρευνάς μας. Γιὰ νὰ τὰ συγκεφαλαιώσουμε ἄλλη μιὰ φορά, τὰ αἰτία τῶν ὀλιγαρχικῶν φαινομένων στοὺς κόλπους τῶν δημοκρατικῶν κομμάτων — πέρα ἀπὸ τίς περιπτώσεις ὀργάνωσης καὶ συνασπισμοῦ τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν μεταξύ τους καθὼς καὶ τὴν καθολικότερη πνευματικὴ ἀδράνεια τῶν μαζῶν — ἐγκαινιάται στὴν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῶν ἡγετῶν γιὰ ἐπιβολὴ καὶ κυρίως στὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἀπαραίτητοι ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη.

Ἡ διεργασία ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴ διαφοροποίηση τῶν λειτουργικῶν καὶ ἐργασιῶν, ὀλοκληρώνεται μὲ μιὰ σειρά ιδιότητες ποὺ ἀποκτᾷ ὁ ἡγέτης καθὼς ἀποσπᾶται ἀπὸ τίς μάζες. Οἱ ἡγέτες, οἱ ὁποῖοι ἀναδεικνύονται στὴν ἀρχὴ αὐθόρμητα καὶ ἐκπληρώνουν τὰ καθήκοντά τους δίχως ἀμοιβὴ καὶ παρέργως, γίνονται ἐπαγγελματίες. Τὸ πρῶτο τοῦτο βῆμα τὸ ἀκολουθεῖ ἔπειτα τὸ δεῦτερο ἀφοῦ ἡ κατ' ἐπάγγελμα ἡγεσία ἀποτελεῖ ἀπλῶς προανάκρουσμα τῆς σταθεροῆς καὶ ἀμετακίνητης ἡγεσίας.

Τὸ δημιουργούμενο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὀλιγαρχικὸ φαινόμενο ἐξηγεῖται ἐν μέρει ψυχολογικά, δηλαδὴ μέσω τῶν ἀλλαγῶν τίς ὁποῖες ὑφίσταται μέσα στὴν πορεία ἢ ψυχικὴ ζωὴ ὄσων προσωπικοτήτων ἀφορᾷ τὸ παραπάνω φαινόμενο, ἐν μέρει ὅμως ἐπίσης, καὶ πρωτίστως μάλιστα, βάσει τοῦ παράγοντα ἐκείνου τὸν ὁποῖο θὰ ἔτεινε κανεὶς νὰ ὀνομάσει ψυχολογία τῆς ἴδιας τῆς ὀργάνωσης, δηλαδὴ βάσει τῶν ἀναγκῶν τακτικῆς

και τεχνικής φύσεως οι οποίες προκύπτουν από την ενδυνάμωση όποιουδήποτε πειθαρχημένου συνόλου κινείται μέσα στο πολιτικό πεδίο. Συντεταγμένος στο έπακρο, ο θεμελιώδης κοινωνιολογικός νόμος που διέπει απόλυτα τις πολιτικές παρατάξεις — ή πολιτική νοείται εδώ με την ευρύτερη σημασία της λέξης —, μπορεί αίφνης να διατυπωθεί ως εξής: 'Η οργάνωση είναι η μήτρα της κυριαρχίας των εκλεγμένων επί των εκλογέων, των εντολοδόχων επί των εντολοδοτών, των αντιπροσώπων επί των αντιπροσωπευομένων.

'Η γένεση *ολιγαρχιών* στους κόλπους των ποικίλων μορφών δημοκρατίας είναι *οργανική*, αποτελεί δηλαδή τάση στην οποία υπόκειται κατ' ανάγκη κάθε οργάνωση, χωρίς να εξαιρείται ούτε η σοσιαλιστική, ούτε καν η αναρχική. "Ήδη ο Haller επισήμανε ότι η φύση γεννά αφ' εαυτής την εξουσία και την εξάρτηση σε κάθε κοινωνική σχέση.¹ Κάθε κομματική οργάνωση συνιστά λοιπόν κραταιή ολιγαρχία με δημοκρατικά θεμέλια. Παντού συναντούμε εκλογείς και εκλεγμένους, παντού επίσης επιβολή της εκλεγμένης ηγεσίας πάνω στις μάζες των εκλογέων. 'Η *ολιγαρχική δομή* του έποικοδομήματος αποκρύπτει το *δημοκρατικό υπόβαθρο*. 'Η πρώτη αφορά το πώς έχουν τα πράγματα, το δεύτερο το πώς πρέπει να έχουν. 'Η ουσιώδης τούτη διαφορά παραμένει κρυμμένη από τις μάζες. Οι σοσιαλιστές λ.χ. πιστεύουν, με κάθε ειλικρίνεια πολλές φορές, ότι μια νέα έλιτ πολιτικών θα ανταποκριθεί στις υποσχέσεις της περισσότερο απ' ό,τι οι προκάτοχοί της. 'Η ιδέα της δυνατότητας εκπροσώπησης των συμφερόντων του λαού, στην οποία παραμένουν προσηλωμένοι με έπιμονή και γνήσια πίστη οι δημοκράτες, ιδιαίτερα οι συμπαγείς εργατικές μάζες των γερμανόφωνων χωρών, συνιστά ψευδαίσθηση οφειλόμενη σε πλανερò αντικατοπτρισμό. Σε μιαν από τις απολαυστικότερες σελίδες της ανάλυσης του σύγχρονου δονκιωτισμού, ο Alphonse Daudet μάς παρουσιάζει τον «παλλικαρχά φρούραρχο Παλλικαρίδη», ο οποίος δεν έγκατέλειψε ποτέ την Ταρασκόνη, αθύποβαλλόμενος όμως, εξαιτίας του καυτού ήλιου του Νότου, πι-

1. Karl Ludwig von Haller, *Restauration der Staatswissenschaften*, τ. Α'. Winterthur 1816, σσ. 304 κ.εξ.

στεύει σιγά-σιγά στη φαντασίωση ότι πήγε στη Σαγγάη και έζησε εκεί κάθε λογής συναρπαστικές περιπέτειες.² Ομοίως, έπηρεαζόμενος από την αδιάπτωτη ρητορική ήγετων ευφραδών, υπερτέρων του ως προς την παιδεία και την καλλιέργεια, ο σύγχρονος προλετάριος αποκτά την έμμονη ιδέα ότι αρκεί να ψηφίζει, να αναθέτει τις οικονομικοκοινωνικές του υποθέσεις σ' έναν συνήγορο, για να αποκτήσει ο ίδιος «μερίδιο της εξουσίας».³

'Η κυριαρχία των ήγετικών στελεχών μέσα στις δημοκρατικές και επαναστατικές κομματικές οργανώσεις πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη, και λαμβάνεται πράγματι από μια δράκα όξυδερκών ανθρώπων. Το έρώτημα δεν είναι το πώς μπορεί να έγκαθιδρυθεί η ιδεώδης δημοκρατία, αλλά μάλλον το εξής τριπλό: Σε ποιόν βαθμό και σε τι μέτρο είναι η δημοκρατία α) όντως δυνατή; β) πραγματοποιήσιμη κατὰ τὸ παρόν; και γ) έπιθυμητή; (έδώ το γ) δεν μάς ενδιαφέρει καθότι έπίπτει στο πεδίο της πολιτικής και της κοσμοθεωρίας). Το έρώτημα τούτο εκφράζει το θεμελιακό πρόβλημα της πολιτικής ως επιστήμης. "Όποιος δεν το αντιλαμβάνεται αυτό, υπόκειται στη μομφή του Sombart ότι είναι είτε τόσο άδαής και άκριτος ώστε δεν βλέπει ότι κάθε έκφανση τάξης και πολιτισμού φέρει κατ' ανάγκη άριστοκρατική σφραγίδα, είτε τόσο φυγόκοσμος και

2. Βλ. Alphonse Daudet, *Tartarin de Tarascon* (Paris 1887) σ. 40, [έλλ. έκδ.: *Ταρταρίνος ο έκ Ταρασκόνης*, μτφ. Α. Παπαδιαμάντης, 'Αθήνα 1894. 'Ο *Ταρταρίνος της Ταρασκόνης*, μτφ. Κ. Μεραναίης, 'Αθήνα 1949].

3. 'Ως επί το πλεϊστον, τούτο δεν το όμολογούν οι ενδιαφερόμενοι κύκλοι, σύμφωνα με τους όποιους η εξουσία των μαζών είναι άπεριόριστη. 'Η διόλου ρεαλιστική αυτή αντίληψη, άναφερόμενη στις πολιτικές εκλογές, άπαντά σε πολλούς σοσιαλιστές, κυρίως σοσιαλδημοκράτες συγγραφείς, τις περισσότερες ώστόσο φορές εκφράζεται λίγο-πολύ πλάγια και συγκεκριαυμένα. Μόνο ο ιδιόρρυθμος σοσιαλιστής δρ. P. Coullery στη La Chaud-de-Fonds τόλμησε να της δώσει την ακόλουθη κατηγορηματική μορφή: «Με την καθολική ψηφοφορία ο λαός των εργατών γίνεται παντοδύναμος». (P. Coullery, *Jesus le Christ et sa vie, sa doctrine morale, politique, économique et sociale. Les lois naturelles et le socialisme*, Bienne 1891, σ. 303). Ρεαλιστικότερη δεν γίνεται η παραπάνω αντίληψη ούτε όταν αφορά την κομματική οργάνωση.

ἀποτυφλωμένος ὥστε παραγνωρίζει ὅτι τὸ δημοκρατικὸ κύμα θεωρεῖται ἀπαραγνώριστα.⁴ Τὸ μεγάλο λάθος τῶν σοσιαλιστῶν, τὸ ὁποῖο ἔχει νὰ κάμει μὲ τὴν ἑλλιπῆ παιδεία τους στὰ ψυχολογικὰ πράγματα, ἐγκρίεται στὸ ὅτι, παράλληλα μὲ τὴν ἐνίοτε ὑπερβολικὰ ἐντονη ἀπαισιοδοξία στὴν ἀντίληψη τοῦ παρόντος, δείχνουν ὑπερβολικὴ ἀπαισιοδοξία στὶς προσδοκίες τους γιὰ τὸ μέλλον, ἐνῶ ἡ ἀπαισιοδοξία ἀπέναντι σ' ἓνα παρὸν θεμελιωμένο σὲ ψυχικὴ πείρα αἰώνων θὰ ἔπρεπε λογικὰ νὰ καταπνίγει τὴν ὑπέρμετρη αἰσιοδοξία καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὸ μέλλον· ἰδίως ἡ ρεαλιστικὴ θεώρηση καταδεικνύει πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι, παρ' ὅλη τὴν ὑποθετικὴ δυνατότητα ἀναμόρφωσής του, τὸ ἀνθρώπινο ὕλικὸ πού ἔχουν στὴ διάθεσή τους οἱ λειτουργοὶ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι τέτοια ὕψῃ ὥστε μόνο οἱ οὐτοπιστές θὰ μπορούσαν νὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ βελτιωθεῖ ριζικὰ κατὰ τὸ προσεχές μέλλον.

Τόσο τὰ σοσιαλδημοκρατικὰ κόμματα ὅσο καὶ τὰ συνδικάτα εἶναι ζωντανές μορφές κοινωνικοῦ βίου. Ὡς τέτοιες ἀντιτίθενται ὅμως στὸ ἔπακρο πρὸς κάθε ἀνάλυση τοῦ εἶναι τους, τὴν ὁποία αἰσθάνονται σὰν ζωοτομία. ΣθENAρὸτατα ἐναντιώνονται σὲ ὅσα πορίσματα ἀντιβαίνουν στὴν ἀπριοριστικὴ ἰδεολογία τους. Ἡ ὑπεράσπιση τῆς θέσης τους εἶναι ὡστόσο σαθρότατη. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους των ἀδυνατοῦν, λόγῳ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ προσωπικῆς ἀκεραιότητάς τους, νὰ ἀρνηθοῦν ἀπόλυτα τὶς ὀλιγαρχικὲς τάσεις στοὺς κόλπους τῆς δημοκρατίας, ὅποια μορφή καὶ ἂν προσλαμβάνει αὐτή, ἐπισημαίνουν τὴ νεαρὴ ἡλικία τοῦ κινήματος, ἡ ὁποία, ὅπως πιστεύουν, ἐξηγεῖ αὐτόματα γιατί ἀπαντοῦν ἀταβιστικὰ ὑπολείμματα στὴν νοοτροπία τῶν ποδηγετουμένων μαζῶν. Οἱ μάζες, διατείνονται, κατατρύχονται ἀκόμη ἀπὸ τὸ μόλυσμα τῆς ὀλιγαρχίας ἀφοῦ ἐξακολουθοῦν νὰ διατελοῦν ὑπὸ τὸ βᾶρος δουλείας αἰώνων ὀλο-

4. Werner Sombart, *Dennoch!*, σ. 90· F.S. Merlino, *Pro e contro il socialismo*, σσ. 262 κ.εξ. — Τὸ γεγονός τοῦτο δὲν ἀλλάζει οὐσιαστικὰ οὔτε ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ ἀντιδημοκρατικὸ κίνημα πού ἔχει ἐκδηλωθεῖ καὶ ἐπικρατήσει λίγο-πολύ σήμερα [1924] στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς γῶρες, ἀφοῦ αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ ἀναμφισβήτητες ἐγγενεῖς ἀδυναμίες καὶ δυσλειτουργίες τῆς δημοκρατίας, δὲν συνιστᾷ ὅμως ὑπέρβαση τῶν θεμελιωδῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν.

κληρων καὶ δὲν εἶναι συνηθισμένες στὴν αὐτεξουσιότητα.⁵ Τὸ σοσιαλιστικὸ ὅμως καθεστῶς, λέγεται, θὰ τὶς τελειοποιήσει γρήγορα καὶ θὰ τοὺς προσδώσει ὅλες τὶς γνώσεις καὶ ἱκανότητες πού χρειάζονται γιὰ νὰ αὐτοκυβερνηθοῦν. Ἡ ὀλοτέλα ἀνεπιστημονικὴ ἀντίληψη ὅτι, μόλις καταλάβουν τὴ δημόσια ἐξουσία οἱ σοσιαλιστές, ἓνας ἐλάχιστος βαθμὸς ἐλέγχου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν μαζῶν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ πλήρης ταύτιση

5. Τοῦτο ὑποστηρίζουν ἰδιαίτερα οἱ θεωρητικοὶ τοῦ συνδικαλισμοῦ, ὅπως οἱ Enrico Leone, (*Divenire sociale* 5 (1909), σσ. 232-235), καθὼς καὶ ὁ Adolfo Momigliano (*Propaganda*, Νεάπολη, 2 Δεκ. 1910), καὶ οἱ δύο ἀπ' ἀφορμὴ βιβλιοκρισιῶν γιὰ δημοσιευμένες προκαταρκτικὲς μελέτες μου πάνω στὸ θέμα, "Ἄλλοι πάλι, ὅπως ὁ ὀπαδὸς τοῦ συνδικαλισμοῦ Sergio Panunzio, Ἰταλὸς δικαστής, ἐγκολπώθηκαν ἀνεπιφύλακτα τὶς θέσεις τοῦ ὑποφαινομένου, δίχως ὡστόσο νὰ ἀναθεωρήσουν τὴ δική τους θεωρία ὑπὸ τὸ φῶς τους (πρβλ. Sergio Panunzio, «Syndicalisme et representation ouvrière», *Le Mouvement Socialiste* 12 (1910), σσ. 321-337). Τὴν ἐν λόγω ἀντίληψη ἀσπάζονται καὶ οἱ ρεβιζιονιστές. Σὲ μιὰ λεπτομερῆ κριτικὴ θεώρηση τῶν θεωριῶν μου, τὴν ὀρθότητα τῶν ὁποίων διόλου δὲν ἀμφισβητεῖ κατὰ τὰ λοιπὰ, ὁ Fausto Pagliari καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ὀλιγαρχικὲς τάσεις τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος δὲν ἀποτελοῦν διόλου ἐνδείξεις γιὰ τὸ μέλλον, ἀλλ' ἀπλῶς μεταβατικὲς ἐκφάνσεις ἐνὸς κινήματος πού προχωρεῖ ἀκόμη στὰ τυφλά, ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι σημεῖα γήρατος, ἀλλὰ νεότητος (βλ. τὸ μελέτημα: «Oligarchia e democrazia nell' organizzazione operaja», *Critica sociale* 19 (1909), σσ. 39-44). Ὁ Eduard Bernstein, ὁ ὁποῖος ἐπιδοκιμάζει ἐπίσης τὶς ἀναλύσεις μου (βλ. τὰ δύο ἄρθρα του: «Die Demokratie in der Sozialdemokratie», *Sozialistische Monatshefte* 12 (1908), 1106-1114, καὶ «Gewerkschaftsdemokratie», *Sozialistische Monatshefte* 13 (1909), 82-90), ἀποδίδοντάς μου ὡστόσο τὴ μομφή ὅτι ὑπερτιμῶ τὸ ψυχολογικὸ στοιχεῖο, δὲν διαπράττει τὸ λάθος τῶν μαρξιστῶν καὶ συνδικαλιστῶν καὶ σήμερα ἀκόμη ἀπενίξει τὸ μέλλον ἐξίσου ρεαλιστικὰ ὅσο τὸ 1897, ὅταν παρομοίωσε τὴν ἐσωτερικὴ διοίκηση τῶν δημοκρατικῶν ὀργανώσεων μὲ τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς προϊόντων: «Στὴν εἴσοδο τοῦ ἐργοστασίου μπορεῖ νὰ εἶμαστε ὅλοι ἴσοι, μέσα στὸ ἐργοστάσιο ὅμως δὲν εἶμαστε πιά. Ἐκεῖ πρέπει νὰ προστάξει ὁ μηχανικὸς καὶ νὰ ἐκτελεῖ ὁ ἐφαρμοστής, ὁ τορναδόρος κλπ. Ὁ θερμαστής δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κάνει τοῦ κεφαλοῦ του καὶ νὰ σβῆγει τὸν ἀτμολέβητα ὅποτε τοῦ καπνίσει» (Ed. Bernstein, «Das demokratische Prinzip und seine Anwendung», *Die Neue Zeit* 14 (1897), σ. 25). Ὁ Bernstein δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅμως τὶς συνέπειες τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας καὶ τῶν διαφορῶν ἐπάρχειας καὶ ἱκανότητας στοὺς κόλπους τῶν δημο-

συμφερόντων μεταξύ ήγετων και ποδηγετούμενων,⁶ γίνεται κατανοητή το πολύ-πολύ στο φώς της ακόμη ανεπισημονικότερης και ελάχιστα μαρξιστικής θέσης του μαρξιστή Guesde, ότι δηλαδή όπως ένανθρώπισε κάποτε ο χριστιανισμός τον θεό έτσι θα θεοποιήσει ο μαρξισμός τον άνθρωπο.⁷

Ωστόσο, καθώς είδαμε, η εμπράγματη ανωριμότητα της μάζας δεν αποτελεί παροδικό φαινόμενο εξαλείψιμο με την πρόοδο του εκδημοκρατισμού την επομένη ημέρα από την επικράτηση του σοσιαλισμού. Απορρέει από το είναι της Ίδιας της μάζας ως πλήθους άμορφου — αν και οργανωμένου —, το οποίο είναι έγγενως ανεπαρκές προκειμένου να λύσει όσα προβλήματα έχει απέναντί του, καθότι έχει χρεία καταμερισμού εργασίας, ειδίκευσης και ήγερσίας. «Το ανθρώπινο γένος επιθυμεί να κυβερνηθεί, και θα κυβερνηθεί. Ντρέπομαι για το γένος μου», έγραφε ο Proudhon το 1850 από τη φυλακή.⁸ Ός εκ της φύσεώς του, ήδη το μεμονωμένο άτομο, κατά μέσον όρο, χρειάζεται καθοδήγηση σε πολλά πράγματα, και μάλιστα τόσο έντονότερα όσο περισσότερο επιμερίζονται, και επιμερίζονται εκ νέου, οι λειτουργίες του σύγχρονου βίου. Η ομάδα, απαραίτητη από μεμονωμένα άτομα, αισθάνεται την ανάγκη της ήγερσίας σε πολύ μεγαλύτερο ακόμη βαθμό.

* * *

Στο σημείο τούτο θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε εκπληρωμένη την επιστημονική αποστολή μας. Αφότου όμως επιτελέσει το έργο του με αντικειμενικότητα, ο επιστήμονας έχει το δικαίωμα να παράσχει και συμβουλές υπό το πνεύμα της κοι-

κρατικών μαζών. Ός εκ τούτου, ο Ίδιος και οι φίλοι του παραμένουν προσηλωμένοι σε μια δημοκρατία που έχει σχεδόν μόνο το όνομα κοινό με την έννοια της δημοκρατίας όπως τη συνέλαβαν οι μεγάλοι δημοκράτες στοχαστές του 18ου αιώνα και οι σοσιαλιστές του 19ου.

6. Léon Trochet (député de Liège), *Socialdémocratie et anarchisme. Discours*, Bruxelles/Gand/Liège 1902, σ. 42.

7. Jules Guesde, *Le problème et la solution*, Paris, σ. 17.

8. Charles Gide/Charles Rist, *Histoire des doctrines économiques depuis les physiocrates jusqu'à nos jours*, Paris 1909, σ. 709.

νωνικής παιδαγωγικής. “Ας μās επιτραπεί λοιπόν να εκθέσουμε εν κατακλείδι τις παρακάτω σκέψεις.

Η λογική συνέπεια των περιεχόμενων στον προκείμενο τόμο διακρίβώσεων, πορισμάτων και επιστημονικών πεποιθήσεων δεν μπορεί ασφαλώς να είναι το να παραιτηθούμε στο έζις από κάθε έρευνα γύρω από τα όρια της επιβολής των ολιγαρχικών δυνάμεων και έξουσιών (του κράτους, των κυρίαρχων τάξεων, της ήγερσίας κ.λπ.) πάνω στα άτομα και να απόσχουμε από το λίγο-πολύ καταδικασμένο έγχείρημα να στοχασθούμε πάνω στη δημιουργία ενός κοινωνικού καθεστώτος όπου θα γίνει δυνατό να εφαρμοσθεί πλήρως η θεωρία περί λαϊκής κυριαρχίας. Έδώ δεν θέλαμε διόλου — το είπαμε ήδη στην αρχή — να ανοίξουμε νέους δρόμους. Επιβεβλημένο μās φάνηκε απλώς να επιστημόνουμε την πιθανότητα να λυθεί υπό το πρίσμα της απαισιοδοξίας το ιστορικό πρόβλημα αν και κατά πόσο είναι η δημοκρατία ιδεώδες, το οποίο δεν πρέπει να έχει άλλη αξίωση παρά να λογίζεται ως ήθικo αίφνης μέτρο, με το οποίο μπορούν να μετρηθούν οι ελαφρές διακυμάνσεις και αποχρώσεις της έγγενοϋς σε κάθε κοινωνικό καθεστώς ολιγαρχίας με άλλα λόγια, δοκιμάσαμε να ανακινήσουμε το έρώτημα αν το ιδεώδες της δημοκρατίας μπορεί να αξιώσει κάποιο αντίκρουσμα στην πραγματικότητα. Πρόθεσή μας ήταν απλώς να αμφισβητήσουμε όρισμένες πάρα πολύ εύκολες και επιπόλαιες δημοκρατικές χίμαιρες, με τις οποίες συσκοτίζεται ή επιστήμη και εξαπατώνται οι μάζες, και τούτο φωτίζοντας όρισμένες κοινωνιολογικές τάσεις ενάντιες προς τη δυνατότητα να κυριαρχήσει ποτέ η πραγματική δημοκρατία και, πολύ περισσότερο φυσικά, ο σοσιαλισμός. Ωστόσο όφείλουμε να σημειώσουμε ότι όποιοδήποτε κίνημα έμφορούμενο από άκραφ-νως δημοκρατικό πνεύμα, καθώς και όποιοδήποτε προλεταριακό-επαναστατικό κίνημα, μπορεί να χρησιμέψει στο να αποδυναμωθούν κατά το δυνατόν οι ολιγαρχικές τάσεις. Είδαμε βέβαια ότι ακόμη και στους κόλπους κάθε τέτοιου κινήματος επικρατούν οι τάσεις, από την καταπολέμηση των όποιων συνάγει το ίδιο την δικαίωση της ύπαρξής του. Οι τάσεις μάλιστα αυτές, δεδομένης της έτερογένειας και άνισης αξίας των μελών, εύκολα προσλαμβάνουν μορφές που αγριίζουν τα όρια

τῆς τυραννίδος, δίχως νὰ γίνονται οὔτε ἠθικὰ πιὸ ἀποδεκτὲς οὔτε αἰσθητικὰ πιὸ ἀρεστὲς ἐπειδὴ ἀντιπαραθέτουν στὸ παραδεδομένο δόγμα τῆς νομιμότητας τῶν κυρίαρχων ἐξουσιῶν ἕναν νέο, ὠμὸ δημοψηφισματικὸ βοναπαρτισμὸ, ὅπως αὐτὸς ταιριάζει σὲ ἀνθρώπους ποὺ μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο ἀνέβηκαν κοινωνικά. Τὰ προφυλακτικὰ μέτρα κατὰ τῆς ἐμφάνισης τῆς ὀλιγαρχίας τὰ ἀναιρεῖ ἡ ἴδια ἢ ἐξέλιξη. Ὅποτεδήποτε δοκιμάζουν νόμοι νὰ περιορίσουν τὴν «κυριαρχία τῶν ταγῶν», ὑποχωροῦν βαθμηδὸν οἱ νόμοι, ὄχι οἱ ταγοί. Ἴσως ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸν, ἂν ὄχι νὰ θεραπευθεῖ, τουλάχιστον νὰ μετριασθεῖ κάπως ἡ ὀλιγαρχικὴ νόσος μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἴδιων τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς δημοκρατίας. Ὁ Victor Considérant ἐπισήμανε ὀρθότατα μιὰ κύρια πτυχὴ τῆς ἐν λόγῳ δυνατότητας μετριασμοῦ ὅταν συνόψισε τὸν «δημοκρατικὸ-εἰρηνιστικὸ» σοσιαλισμὸ του λέγοντας ὅτι ὁ ὅρος τοῦτος δὲν δηλώνει τὸν ἐξουσιασμὸ τῆς κοινωνίας ἀπὸ τίς κατώτερες λαϊκὲς τάξεις, ἀλλὰ τὴ διακυβέρνηση καὶ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας πρὸς τὸ γενικὸ συμφέρον διὰ μέσου τῆς ἱεραρχικῆς παρέμβασης ἐνὸς ἀριθμοῦ πολιτῶν αὐξάνομενου ὀλοένα παράλληλα μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη.⁹ Ὡς ἐκ τῆς οὐσίας τῆς, ἡ δημοκρατία κεντρίζει καὶ ἐνισχύει στὰ καθέκαστα τὴν πνευματικὴ ἰκανότητα κριτικῆς, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως, καθὼς ἐπιβάλλεται ἡ γραφειοκρατία στὶς ἐκφάνσεις τῆς, παραβλάπτει πάλι σὲ μεγάλον βαθμὸ τὴν ἐλεγκτικὴ αὐτὴ ἰκανότητα. Ἰδιαίτερα τὸ ἐργατικὸ κίνημα, διατυπώνοντας καὶ προασπίζοντας τὰ θεωρητικὰ του ἀξιώματα, γεννᾷ ἀπὸ τοὺς κόλπους του, πολλὰς φορές παρὰ τὴ θέληση τῶν κατεστημένων ἡγετικῶν στελεχῶν του, ὀρισμένα ἐλεύθερα ἄτομα, τὰ ὁποῖα, εἴτε γιὰ λόγους ἀρχῆς, εἴτε ἀπὸ ἔνστικτο, «ἀναθεωροῦν» ἀδιάκοπα τίς ἐξουσιαστικὲς αὐθεντίες καὶ δὲν παύουν, ἐλαυνόμενα ἀπὸ κεκτημένη γνώση ἢ ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασία τους, νὰ ἐπαναλαμβάνουν τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἔσχατο γιὰ τί ὅλων τῶν ἀνθρώπων θεσμῶν. Τούτῃ ἢ προδιάθεση γιὰ ἐλεύθερη ἔρευνα, τὴν ὁποία θὰ πρέπει θεωρήσουμε ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, θὰ ἐπιταθεῖ καθὼς παγιώνονται καὶ

9. Victor Considérant, *Principes du socialisme. Manifeste de la démocratie au XIXe siècle*. Paris 1847, σ. 53.

βελτιώνονται οἱ οικονομικὲς συνθῆκες διαβίωσης τῶν μαζῶν καὶ καθὼς ἀνοίγουν ὅλο καὶ περισσότερο οἱ κρουνοὶ τῆς παιδείας. Καλύτερη παιδεία σημαίνει μεγαλύτερη κριτικὴ ἰκανότητα, καθὼς ἄλλωστε παρατηρεῖται ἤδη σήμερα ὅτι ὁ ἡγέτης τῶν πλουσίων ἀσκεῖ λιγότερο ἀπόλυτὴ ἐπιβολὴ στὸν κύκλο τῶν ταξικῶν ὁμοίων του ἀπ' ὅ,τι ἐκεῖνος τῶν φτωχῶν, οἱ ὁποῖοι, ἰδωμένοι συλλήβδην ὡς μάζα, βρίσκονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐντελῶς ἄοπλοι καὶ ἀνυπεράσπιστοι στὸ ἔλεος τοῦ ἡγέτη τους, ἀφοῦ ἡ ἀνεπαρκὴς τυπικὴ τους παιδεία δὲν τοὺς ἐπιτρέπει νὰ τὸν κρίνουν σωστὰ καὶ νὰ ἀποτιμήσουν προκαταβολικὰ τὴ σπουδαιότητα τῶν ἐνεργειῶν του. Γιὰ νὰ ἀμβλυθοῦν κατὰ τὸ δυνατὸν οἱ ὀλιγαρχικὲς τάσεις κάθε ἐργατικοῦ κινήματος, τὸ κύριο βάρος ἐπιβάλλεται νὰ δοθεῖ στὸ πεδίο τῆς κοινωνικῆς παιδαγωγικῆς.

Ἡ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἐξέλιξης πρὸς τὴν ὀλιγαρχία διόλου δὲν ἀπαλλάσσει τὸν δημοκράτη ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ τὴν καταπολεμήσει. Οἱ παλαιοὶ σύντροφοι γίνονται μοιραῖα ἡγέτες μὲ τὴν κοινωνιολογικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Ὅποιοι ὅμως θὰ ἄφηγε τοὺς τελευταίους ἀνεξέλεγκτους καὶ θ' ἀποσυρόταν λυπημένους καὶ χολωμένους ἀπὸ κάθε πολιτικὴ δραστηριότητα, ὄχι μόνο θὰ ζημίωνε τὴν ἰδέα τῆς ὀργάνωσης, δίχως τὴν ὁποία, ὅπως σημειώσαμε ἤδη στὴν ἀρχή, δὲν μπορεῖ νὰ κάμει σήμερα κανένα κοινωνικὸ στρώμα, λιγότερο δὲ ἀπ' ὅλα τὰ οικονομικὰ ἀσθενέστερο, ἀλλὰ θὰ συντελοῦσε καὶ στὸ νὰ ἐπαυξηθεῖ σὲ ἀφάνταστο ἀκόμη βαθμὸ ἡ ἰσχὺς τῶν ἴδιων τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μόνο ἡ ἐναργὴς καὶ ἀπροκάλυπτη σύλληψη τῶν ὀλιγαρχικῶν κινδύνων τῆς δημοκρατίας θὰ μπορέσει, ἂν ὄχι νὰ τοὺς ἀποσοβῆσει, τουλάχιστον νὰ τοὺς μετριάσει.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἀτόμου μοιάζει λοιπὸν μὲ τὸ ἔργο τοῦ νέου, στὸν ὁποῖο ἀποκαλύπτει ὁ ἐπιθάνατος πατέρας του ὅτι στὸ ἀμπέλι τους βρῖσκεται κρυμμένος ἕνας θησαυρὸς. Ὁ νέος δὲν κατορθώνει μὲν νὰ βρεῖ θησαυρὸ κανένα, ὁ μύθος του ὅμως κάνει τὸ χωράφι εὐφορότερο. Τέτοιους καρποὺς θὰ ἀποκομίσουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἀναζήτησιν τῆς δημοκρατίας.

Βέβαια, κάθε διεξυδικὴ ἀνάλυση τῶν σημερινῶν μορφῶν τῆς δημοκρατίας ἀναπόφευκτα γεννᾷ στὸν ἰδεαλιστὴ αἰσθήματα ἀπογοήτευσης καὶ ἀποκαρδίωσης. Τὸ προνόμιο νὰ κρίνει δι-

καια τῆ δημοκρατία τὸ ἔχει ἴσως μόνο ἡ κοσμοθεωρία ἐκείνη πού, δίχως νὰ ὑποπίπτει στὸν ἐρασιτεχνισμό τῶν ἱερεμιάδων γιὰ τὴν ἀθλιότητα καὶ ματαιότητα τοῦ κόσμου, ἀναγνωρίζει ἀνεπιφύλακτα τὴ σχετικότητα ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ πολιτικῶν ιδεωδῶν. Ὅποιος θέλει νὰ ἀποτιμῆσει τὴν ἀξία τῆς δημοκρατίας, μπορεῖ νὰ τὸ κάμει μόνο μεταχειριζόμενος ὡς tertium comparationis τὴν ἀμιγῆ ἀριστοκρατία. Τὰ ἐγγενῆ μειονεκτήματα τῆς δημοκρατίας δὲν παραγνωρίζονται. Μολαταῦτα, ἡ δημοκρατία ἀποτελεῖ ὡς πολίτευμα τὸ μὴ χεῖρον. Τὸ ἰδανικὸ θὰ ἦταν μιὰ ἀριστοκρατία ἠθικὰ χρηστῶν καὶ τεχνικὰ ἄξιων ἀνθρώπων. Ἀλλὰ ποῦ νὰ βρεθεῖ; Μερικὲς φορές — σπάνια — κατ' ἐπιλογή, σχεδὸν ποτὲ ἐκεῖ ὅπου ἐφαρμόζεται ἡ ἀρχὴ τῆς κληρονομίας. Ἡ ἀκραιφνὴς μοναρχία εἶναι ὅ,τι πιὸ στραβὸ ὑπάρχει, θεωρητικὰ χειρότερη καὶ μάλιστα πιὸ ἀνίατη ἀπὸ τὴν δημαγωγικὴ δικτατορία, στὸ ἄρρωστο σῶμα τῆς ὁποίας ἐνυπάρχει μιὰ ἀρχὴ ὑγιῆς, ἡ ὁποία, κατὰ συνέπεια, δὲν ἀποκλείει ὅλως διόλου τὴν ἐξυγίανση τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος. Ἄν παραβλέψουμε τοὺς τύπους καθὼς καὶ ὀρισμένες ιδιότητες ἀποκτώμενες μόνο μὲ τὴν καλὴ ἀγωγή, ὡς πρὸς τὶς ὁποῖες ἡ ἀριστοκρατία θὰ ὑπερβάλλει πάντοτε τὴν δημοκρατία καὶ ἡ ἀπομίμηση τῶν ὁποίων ἀπὸ τὴν τελευταία εἴτε ἀμελεῖται εἴτε νοθεύεται, παραμορφώνεται καὶ ἐξωθεῖται στὴν παραδοξότητα, ἀκόμη καὶ ἡ ἀτελής δημοκρατία πλεονεκτεῖ ἐναντι τοῦ ἀριστοκρατικοῦ συστήματος, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ λειτουργεῖ σχετικὰ καλά. Ὅσο σαφέστερα τὸ ἀντιληφθεῖ τοῦτο ἡ ἀνθρωπότητα, τόσο λιγότερο θὰ μπορεῖ ἡ συνειδητοποίηση τῶν μειονεκτημάτων τῆς δημοκρατίας νὰ δώσει ἀφορμὴ σὲ ὁποιαδήποτε παλινδρόμηση στὴν ἀριστοκρατία, κατὰ μείζονα μάλιστα λόγο ἀφοῦ τοῦτα τὰ μειονεκτήματα τῆς δημοκρατίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λεγόμενη κυριαρχία τῆς μάζας, συνίστανται ἀκριβῶς στὶς ἀνεξάλειπτες ἀριστοκρατικὲς σκωρίες τῆς.

Τὰ δημοκρατικὰ ρεύματα τῆς ἱστορίας μοιάζουν λοιπὸν μὲ τὰ ἀέναα κύματα τῆς θάλασσας, πού σκάζουν πάντοτε στὴν ἀκτὴ, ἀλλὰ καὶ ἀνανεώνονται ὀλοένα. Τὸ θέαμά τους ἐγκαρδιώνει καὶ ἀποκαρδιώνει συνάμα. Μόλις ἡ δημοκρατία φτάσει σ' ἓνα ὀρισμένο ἐξελικτικὸ στάδιο, ἐπέρχεται μιὰ διαδικασία ἐκφυλισμοῦ, κατὰ τὴ διάρχεια τῆς ὁποίας ἀποκτᾶ ἀριστοκρα-

τικὸ πνεῦμα, ἐνίοτε καὶ ἀριστοκρατικὲς μορφές, προσεγγίζοντας πρὸς ὅ,τι ἔταξε κάποτε σκοπὸ τῆς νὰ καταπολεμήσει. Τότε ἀναφαίνονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κόλπους τῆς νέου κατακρίτες, οἱ ὁποῖοι τὴν κατηγοροῦν γιὰ ὀλιγαρχία. Ἐπειτα ὅμως ἀπὸ μιὰ περίοδο ἔνδοξων ἀγῶνων καὶ ἄδοξης συγκυριαρχίας, ἐνσωματώνονται ἐν τέλει καὶ αὐτοὶ στὴν κατεστημένη κυρίαρχη τάξη. Ἐναντίον τους ὡστόσο ἐξεγείρονται τώρα νέου ἀγωνιστὲς τῆς ἐλευθερίας ἐπικαλούμενοι τὶς δημοκρατικὲς ἀρχές. Τέλος δὲν ἔχει ἡ ἄγρια αὐτὴ διαπάλη μεταξὺ τοῦ ἀθεράπευτου ἰδεαλισμοῦ τῶν νέων καὶ τῆς ἀθεράπευτης ἀρχομανίας τῶν παλαιότερων. Ὅλοένα νέα κύματα σκάζουν στὴν ἴδια πάντοτε ἀκτὴ. Ἴδου τὸ μυχιότερο γινώρισμα τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν κομμάτων.